

**Pr. Răzvan Andrei Ionescu
Adrian Lemeni**

**DICȚIONAR
DE
TEOLOGIE ORTODOXĂ
ȘI
ȘTIINȚĂ**

**Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului
TEOFAN
Mitropolitul Moldovei și Bucovinei**

**Editura DOXOLOGIA
2016**

Prefață

Am citit lucrarea de față cu deplină încântare. Fiecare pagină este o fereastră prin care putem privi către depărtări. Astfel că, dacă dicționarul pare a fi acel gen de unealtă pe care o utilizăm când nevoia ne împinge, Răzvan Ionescu și Adrian Lemeni au reușit să pună în cuprinsul acestor coperti ceva mai mult decât atât. Această carte mi-a devenit dragă. Poate și pentru simplul motiv că se structurează ca o invitație la dialog. Este vorba aici de dialogul dintre știință și ortodoxie. Cu o vreme în urmă, acest dialog părea imposibil, din motive binecunoscute. Știința și teologia păreau să se situeze pe poziții ireconciliabile, în tabere adverse. Între timp, am început, însă, să pătrundem un lucru important. În pofida faptului că viziunile asupra lumii pot părea diferite la o primă (și superficială) vedere, din momentul în care realizăm că avem de-a face cu forme complementare ale cunoașterii, dialogul dintre știință și teologie nu numai că devine posibil, ci se dezvăluie treptat ca un element vital pentru viitorul nostru ca oameni, ca umanitate. În fond, avem nevoie cu toții de cunoaștere și de înțelegere, altfel am trăi într-o lume lipsită de sens, o lume a roboților care privesc la televizor. Or, exercițiul gândirii noastre exprimă, după cum remarca Blaise Pascal, ceva din demnitatea noastră. Poate c-ar trebui să medităm la cuvintele sale: „Omul nu e decât o trestie, cea mai fragilă din întreaga natură; dar este o trestie gânditoare. Nu este nevoie ca întreg Universul să-i stea împotriva pentru a-l zdrobi. Un abur, o

picătură de apă sunt de ajuns pentru a-l ucide. Dar, chiar și atunci când întreg Universul îl zdrobește, omul rămâne în continuare mai nobil decât cel care-l ucide, căci el, omul, știe că moare [...]. Astfel întreaga noastră demnitate constă în gândire” (Blaise Pascal, *Cugetări*). Gândire și conștiință de sine, iată măreția omului capabil să cuprindă lumea întreagă cu înțelegerea sa. „Demnitatea nu trebuie să mi-o caut nicidecum prin întindere, ci prin buna rânduire a gândirii mele. Stăpânind pământuri, nu voi avea nici un avantaj. În întindere, Universul mă cuprinde și mă înghite ca pe o nimica toată; prin gândire, eu îl cuprind” (*ibidem*).

Omul se străduiește să cuprindă Universul prin exercițiul rațiunii, să-l înțeleagă. Omul de știință caută acel gând prezent sub forma adevărului accesibil rațiunii și care este posibil de testat prin observații sau experimente. Dar, deopotrivă, știe că nu poate ajunge la Adevăr, știința are rolul doar de a propune și verifica teorii. Omul de știință este conștient de faptul că, oricât de avansată ar fi o teorie științifică, aceasta nu va exclude nici o clipă posibilitatea ca rezultate ulterioare să ducă la rafinarea, revizuirea sau chiar respingerea teoriei curente. Acesta este motivul pentru care omul de știință onest va pune întregul set de ipoteze, teorii și date experimentale la dispoziția comunității științifice. El se va exprima cel mai adesea prin sintagme de tipul „dovezile pe care le avem sugerează că...”, „în stadiul actual putem afirma că...”. Aceste sintagme sunt semnul indeciziei, simt semnul îndoielii carteziene: *dubito ergo sum* – mă îndoiesc, deci exist (ca om de știință). Omul de știință știe la nivelul cel mai profund că nu poate ajunge la o concluzie finală. Newton spunea, în urmă cu mai bine de trei secole: „Nu știu cum mă vede lumea, dar eu însumi mă văd doar ca pe un copil care se joacă pe malul mării, distrându-se, din când în când, să găsească o pietricică mai netezită sau o scoică mai frumoasă decât cele obișnuite, în timp ce imensul ocean al adevărului se află nedescoperit în întregimea sa înaintea mea” (cf. Hans Sleye, *Știința și viața*). Și observăm astăzi că, în pofida succeselor de neimaginat ale științei, această

imensitate de ocean rămâne în continuare, măreață și insondabilă, în fața ochilor noștri uimiți.

Vorbind tot despre știință, iată o analogie. Personal, nu trece o zi fără să caut imagini din adâncurile Universului. Odată cu internetul, baza de date la care avem acces este imensă. Adesea descopăr imagini de-a dreptul tulburătoare, imagini de o frumusețe fără de seamă, imagini care mă fac să gândesc mai adânc la ceea ce eu numesc măreția omului în cunoaștere. Este multă emoție, este multă bucurie în ceea ce putem vedea prin intermediul instrumentelor noastre. Apoi, după ce mă bucur, caut să descopăr știința din spatele fotografiilor. Ajung la lucrări științifice, publicate în reviste specializate. Acolo, peisajul este complet schimbat. Dintr-odată, totul devine o altă reprezentare: șiruri de ecuații, tabele parcă fără de sfârșit... o altă lume. Este lumea profundă a rigorii pure, lumea profundă a rațiunii reci. Și mă întreb, atunci, care ar mai fi pentru mine rostul științei. Rigoarea e străină de sentiment, de emoție. Emoția este imprecisă. Rigoarea, dimpotrivă, tinde către precizie matematică. Personal, cred că tocmai existența acestor două planuri, acestor două reprezentări ne dăruiește o bogăție de care ne putem bucura cu toții. Știința, văzută prin ochiul emoției, aduce bucuria întâlnirii cu lumea, cu imanentul. Deopotrivă, contemplată prin ochiul teologului, aduce în dialog transcendentul. Or, cred că acest dialog onest – și subliniez: *onest* – dintre știință și religie aduce cu sine ridicarea omului către o bogăție spirituală înnoitoare, prin care ne vom apropia de privirea cu care să cuprindem atât lumea accesibilă simțurilor și instrumentelor noastre, cât și pe cea care o transcende...

Nu pot explica, în sens științific, de ce iubesc apusul de soare. Îl contemplan și-mi este de ajuns și mă bucur. Tot așa, nu pot argumenta riguros pentru ce este necesar dialogul dintre știință și teologie, însă mă bucur de el. Și mai cred, după cum mi se pare că spunea astronomul francez ortodox Jean Kovalevsky, că noi, oamenii științei sau ai credinței, suntem precum alpinistii angajați în urcușul pe muntele cunoașterii. Ne orientăm cu toții către vârf, dar îl abordăm de pe pante diferite, cu

echipamente diferite. Fiecare dintre noi vede întrucâtva un alt peisaj, aproape un alt munte. Drumul nu este ușor. Dar, probabil, peste nu știu câtă vreme, ne vom întâlni undeva, pe acest drum al contemplării cu Adevărul întreg. Atunci vom ști – doar atunci – că, de fapt, aveam de urcat același munte. Și, aș adăuga, cred că numai printr-un dialog onest, în care nimeni nu încearcă să impună celuiilalt panta de urcat și echipamentul de folosit, se va putea scurta acest drum, iar Adevărul ne va deveni mai repede accesibil nouă, oamenilor, trestii fragile și gânditoare sădite într-un Univers minunat. Abia atunci vom găsi calea către cunoașterea deplină.

Dicționarul de față este chemat să creeze o punte de dialog. Cele două inițiative de cunoaștere au nevoie de comunicare reciprocă și relaționare. Iar pentru a se putea face bine înțelese cuvintele fiecărui demers în parte, cele două echipe angajate în urcușul cunoașterii au nevoie să comunice atât limba științei, cât și pe cea a teologiei. Alăturarea de termeni ai științei și ai teologiei mi se pare că alcătuiește în sine un mesaj pentru timpul pe care-l așteptăm. Aici văd marea bogăție a acestei lucrări, care poate duce, iată, către întâlnirea mai profundă cu omul, acest mare necunoscut... „Am descoperit stranii urme de pași pe țărnul necunoscutului. Am construit teorii profunde, una după alta, pentru a le înțelege originea. În cele din urmă, am reușit să reconstruim creatura care a lăsat acele urme. Și iată! Erau chiar urmele noastre (Arthur S. Eddington, *Space, Time and Gravitation*).

Cristian Român,
redactor-șef al revistei
Știință și tehnică (România)

A

adevăr

Teologia este demers și mărturie de împărtășire din realitatea pe care Dumnezeu i-o descoperă omului. Ea nu ține atât de epistemologie (efort de reprezentare rațională a lumii la nivel de intelect), cât de gnoseologie (în sensul de cunoașterii interpersonale) și de ontologie (ființare umană configurată prin împărtășire din ceea ce-i împărtășește ființarea dumnezeiască). Adevărul trăit de creștin este participativ, demersul de căutare a adevărului conducând la concretul împărtășire din Adevărul dumnezeiesc – Hristos, Cel care este „calea, adevărul și viața” (In 17, 17):

„Adevărul lui Dumnezeu” (Rom. 1, 18. 25) este echivalent cu manifestarea ființei Sale personale inefabile, care face obiectul credinței (II Tes. 2, 10-12), mântuirea fiind comuniunea efectivă cu misterul lui Dumnezeu revelat (II Tes. 2, 10). Minciuna este o denaturare și o înăbușire a realului (Rom. 1, 18), deoarece își are rădăcina în „antihrist”, tatăl minciunii, impostorul care falsifică realitatea personală, care maschează și deformează personalitatea (I In 2, 22; 4, 6)¹.

Sfințenia este împlinirea umanului în împărtășire din chipul

dumnezeiesc de ființare. Sfântul este un om împlinit dumnezeiesc, ca unul devenit Dumnezeu prin har, pentru că cele ale lui Dumnezeu sunt devenite ale sale pentru totdeauna. Este împlinit ca unul care-și trăiește unicitatea în istorie: fiecare om este o mântuire, spune ieromonahul Rafail Noica. Iar mântuire înseamnă a te personaliza în Hristos, a-L lăsa pe Hristos să te configureze ca persoană prin lucrarea sculpturală a Duhului Sfânt, întru care se leapădă din om toate adăsurile străine, generate de păcat. În dialog cu Adevărul, tot ce pervertește firea umană, toate minciunile, toate sunt lepădate pentru că în Hristos nu poți fi decât în Adevăr:

Eu spre aceasta M-am născut și pentru aceasta am venit în lume, ca să dau mărturie pentru adevăr; oricine este din adevăr ascultă glasul Meu (In 18, 37).

Astfel că, dacă vorbim de cadru referențial în care căutăm adevărul în științe, el este cel specific demersului intelectual (răspunzând exigențelor logicii), în timp ce, în teologie, acest cadru ține de participarea ființei întregi, teologia fiind act de „împărtășire în ființă”. Adevărul teologic este accesibil prin „negarea negațiilor” (a „nu”-urilor) de tip „păcat”, care-l pervertesc pe om la nivel de ființare, astfel structurându-se în om „da”-ul sălășluirii sale întru Adevărul personal, care este Hristos. În timp ce primul cadru cere exercitarea unei calități umane de tipul inteligenței, educată după

adevăr

exigențele gândirii științifice, al doilea presupune întâlnirea interpersonală cu Dumnezeu, posibilă în spațiul interiorității umane, prin ascultarea poruncilor lui Hristos. De subliniat că demersul prin excelență al Bisericii este cel al întâlnirii și comuniunii cu Adevărul:

Adevărul este o prioritate centrală în cunoașterea [...] eclezială. [...] Rațiunea autonomă nu poate percepe decât forme de adevăr, fărâme ale unor adevăruri conceptuale, neavând acces la contemplarea unitară a Adevărului. O cunoaștere parțială, lipsită de integralitatea unei viziuni duhovnicești și ecleziale, riscă să denatureze și cunoașterea asupra părții. Numai o cunoaștere înțeleasă ca putere a Duhului Sfânt poate mișca inimile și mințile oamenilor, pentru a-L primi pe Iisus Hristos ca Adevăr al lumii, posibil de experimentat în experiența vie a Bisericii. Adevărul nu poate fi posedat, ci împărtășit. Cunoașterea nu înseamnă doar un efort de găsire a adevărului lucrului printr-un raționament detașat de realitatea lucrului studiat, ci înseamnă unirea subiectului cunoscător cu obiectul de cunoscut.

Teologic, este imposibil să numim prezența Tri-Personală a lui Dumnezeu „obiect al cunoașterii”, corect este să-L numim „Subiect” al cunoașterii teologice ca Unul care din negrăita Sa bunătate și noblețe către creatura Sa se deschide El Însuși prin iubire și i Se revelează pentru a-L mântui.

adevăr

De aceea, împărtășirea adevărului dumnezeiesc este posibilă numai în iubirea adâncă a comuniunii de viață trăită în Biserica lui Hristos. În acest fel, Adevărul poate fi împărtășit în experiența de putere duhovnicească a comunității ecleziale. În iubire, este posibilă adevărata cunoaștere a Adevărului și această cunoaștere se manifestă ca iubire. Dar, în afara comuniunii desăvârșite a Sfintei Treimi extinse în viața Bisericii, nu există iubire deplină. Adevărul se dezvăluie în lumina paradigmei Cincizecimii. Împărtășirea Adevărului necesită trecerea de la moarte la viață, de la o viață închisată în limitele stricăciunii la o viață deschisă nestricăciunii, a învierii duhovnicești. Hristos nu este un adevăr principial, cuantificabil la nivel de concept și generator de sisteme doctrinare sau coduri morale. Hristos este Adevărul personal, al fiecăruia dintre noi și al lumii întregi, care ne cheamă de la moarte la viață și, în același timp, ne dă puterea spre înviere prin biruința Lui asupra morții. Iisus nu prezintă adevăruri doctrinare abstracte, ci Se descoperă pe Sine ca Cel ce este Calea care duce la Tatăl. „Eu sunt lumina lumii” (In 8, 72). Mărturisirea Adevărului este posibilă doar prin umblarea în lumina lui Hristos. Orice despărțire de Hristos ne face să ne îndepărtăm de la realitatea absolută a Adevărului, descoperită în Fiul lui Dumnezeu. Când Pilat Îl întreabă pe Hristos: „Ce este adevărul?”, Mântuitorul nu dă o definiție, ci mărturisește: „Eu spre aceasta M-am născut și

adevăr

pentru aceasta am venit în lume, ca să mărturisesc adevărul” (In 18, 37). Esența Evangheliei constă în mărturisirea Întrupării Adevărului, care permite împărtășirea împărăției lui Dumnezeu².

Referințe:

¹ Bria [1994], p. 10; ² Lemeni – Ionescu [2007], pp. 482-483.

A se vedea și: antinomie, biserică, erezie, gnoseologie.

știință Nașterea științei e strâns legată de manifestarea exigenței de a dobândi despre lume o cunoaștere sigură, adevărată. Grecii vedeau această siguranță în strânsă legătură cu o bună, eficientă, riguroasă exercitare a puterilor rațiunii. Pentru ei, rațiunea conduce ea însăși către adevăr, rațiunea mărturisește despre existența adevărului:

Aristotel pleca de la regula contradicțiilor, pentru a afirma că există cel puțin un adevăr: „Dacă adevărul nu este altceva decât a afirma ce este adevărat și a nega ce e fals, este imposibil ca totul să fie fals, pentru că este o necesitate absolută ca una dintre cele două părți ale contradicției să fie adevărată” (Metafizica). Formulată diferit, această regulă care spune că există cel puțin un adevăr poate fi enunțată astfel: propoziția „toate propozițiile sunt false” se contrazice singură, deci, dacă vrem să evităm o contradicție, suntem obligați să afirmăm că există propoziții adevărate³.

Formalizarea matematică a logicii, respectiv propunerea de

adevăr

axiomatizare a matematicii au încurajat întâlnirea cu adevărul prin intermediul unui demers (pur) intelectual, logic. Aristotel oferă, prin intermediul a două principii, cel al contradicției și cel al identității, „baza axiomatică cea mai clasică pentru o caracterizare a adevărului”. Este baza la care Leibniz, două mii de ani mai târziu, va adăuga și reciproca principiului identității. Astfel, odată „cu Aristotel și cu Leibniz, ne apare limpede faptul că suportul adevărilor este propoziția”⁴.

Logica este chemată să garanteze propagarea adevărului prin intermediul raționamentului uman pornind de la un set de propoziții nedemonstrabile (axiome):

Logica, în sensul său cel mai strict, constă într-o reducere a obiectului gândirii la un conținut minim, care este prezența sau absența, și, în mod corelativ pentru propoziția care semnifică acest obiect, adevărul sau falsul. Regulile raționamentului logic garantează deci construcția unei propoziții pornind de la o alta, prin conservarea valorii de adevăr a propoziției de origine, și, în consecință, garantând că nu vom putea infera o propoziție în același timp adevărată și falsă. Această legislație de inferențe a fost formulată în multiple feluri în cursul istoriei logicii, după nivelul de complexitate ales pentru a descrie prin propoziții⁵.

Matematizarea științelor, începând cu modernitatea, a extins utilitatea logicii în interiorul disciplinelor științifice. Dorința de investigare obiectivă a făcut ca adevărul

adevăr

să fie formalizat, cu alte cuvinte să fie detașat de influența subiectivității umane și plasat în sfera de cercetare a rațiunii obiective. Adevărul nu mai înseamnă, ca în știința clasică, o anumită adevăre a realității investigate la reprezentările interior-umane (concepție prekantiană), ci este căutat un adevăr absolut, ne-subiectiv, universal demonstrabil prin repetarea (de către oricine dorește) a raționamentului, respectiv a experimentului (înțeles ca strategie rațională de a ști cum să „întrebi” la nivel fenomenologic) în lumea fizică. Garanția autenticității adevărului este dată de utilizarea riguroasă a metodei științei, adevărul acesta fiind unul (riguros) demonstrabil:

O propoziție ține de adevărul științific dacă a fost stabilită recurgând la metoda științifică, pornind de la cel mai mic număr posibil de ipoteze arbitrare. Ea trebuie să fi fost construită printr-un raționament riguros, plecând de la presupoziții în mod comun admise și verificate prin experiență. Ea este reutilizabilă de către alți oameni de știință, pentru a construi alte propoziții de acest fel, având-o ca punct de plecare. În limbajul curent, expresia desemnează un adevăr factual [...].⁶

Adevărul științific, așadar, este răspunsul la o investigație a naturii după paradigma științifică. El corespunde unui sistem de referință precis în ceea ce privește normele de utilizare a rațiunii, verificabilitatea, domeniul de valabilitate. De remarcat că viziunea critică pe care

analiză

o oferă filosofia contemporană a științelor a dus la apariția unei întregi literaturi de teorii prin care autorii se străduiesc să evalueze critic posibilitățile de întâlnire reale ale omului de știință cu „adevărul științific” (Michel Foucault, Karl Popper, Ludwig Wittgenstein).

Referințe:

³ Ali Benmakhlof, *Vérité (Adevăr)*, apud Lecourt [1999], p. 973; ⁴ *Ibidem*; ⁵ Gilles Gaston Granger, *Rationalité et raisonnement (Raționalitate și raționament)*, apud Michaud [2000], p. 216; ⁶ Cf. Wikipedia (versiunea franceză).

A se vedea și:

axiomă, eroare, formalism, metodă, rațiune/raționalitate/raționalism.

analiză

știință Termen utilizat de limbajul științific încă dinainte de modernitate, analiza acoperă astăzi realități diferite, în funcție de domeniul științific în care este folosită. La origine, este un concept ce ține de filosofia cunoașterii (matematice):

La frontiera dintre matematici și filosofie există teme de mare complexitate și de mare fecunditate ce izvorăsc din cele două discipline în același timp. Printre aceste teme, cea a analizei și sintezei a ocupat, timp de două milenii, un loc central¹.

Parte a binomului analiză-sinteză, situată antinomic față de sinteză,

D

deism

(din lat. *dens* = Dumnezeu, divinitate)

teologie Deismul reprezintă poziția filosofică a celor care admit existența unei divinități, fără a accepta religia revelată sau dogmele ei¹.

Deismul respinge Biserica, Scriptura (în sens de text revelat), preoția și, în general, tot ce ține de Revelație sau de afirmarea unei relații în termeni de cult cu transcendentul. Deismul afirmă existența unei Ființe Supreme – Creator, dar neagă posibilitatea dialogului cu Aceasta.

Vorbim de o evoluție a conceptului: această noțiune intermediară între teismul creștin și ateism a apărut în secolul al XVI-lea. Nu mai este vorba de transcendența divină, ci de imanență. Autenticitatea istorică a revelației în Scripturi este contestată: Ființa Supremă devine direct perceptibilă facultăților omului. Odată cu Kant (sec. XVIII), distingem între deism și teism. Ultimul încearcă prin rațiune să descopere natura lui Dumnezeu, în timp ce deismul se mulțumește să afirme existența lui Dumnezeu, fără a pretinde că ar putea să o înțeleagă. În anturajul lui Newton și alimentat de noua înțelegere a lumii, pe

care teoriile lui o lăsau să se întrevadă, deismul dă naștere ideii de religie naturală, care generează, ca ecou, primele Constituții ale lui Anderson și care fondează francmasoneria modernă în 1723.

Pot fi inventariate două concepții asupra Ființei Supreme în deism: unii consideră că trebuie acceptată existența unei Ființe Supreme eterne, infinite, inteligente, creatoare, conservatoare, stăpână a Universului, care prezidează asupra tuturor mișcărilor și evenimentelor ce rezultă (Newton), alții văd această Ființă ca fiind eternă, supremă, infinită, inteligentă, guvernând asupra lumii cu ordine și înțelepciune, urmând în conduita Sa regulile imuabile ale adevărului, ordinii, binelui moral, pentru că ea însăși este înțelepciunea, adevărul și sfințenia prin excelență. Regulile eterne ale buneii ordini sunt obligatorii pentru toate ființele raționale (Malebranche, Leibniz).

Deismul newtonian poate fi asociat cu perspectiva existenței Ceasornicarului care a construit ceasul (universul), lăsându-l să funcționeze fără vreo intervenție a Sa ulterioară².

Referințe:

¹ *Le Petit Robert* [2000], p. 644;

² Barbour [1997], p. 31.

A se vedea și: panenteism, pan-teism, teism.

demonstrație

demonstrație

știința Demonstrația¹ reprezintă o succesiune de etape constructive de propoziții logice, prin care se evidențiază o afirmație. Se pleacă de la anumite ipoteze și este enunțată concluzia care se cere demonstrată în conformitate cu diferite metodologii care folosesc logica formală. Forma silogistică pe baza concepției axiomatice a fost dezvoltată de Aristotel. De-a lungul timpului, demonstrația utilizată ca instrument al logicii formale a fost intens și riguros folosită și dezvoltată în cadrul gândirii științifice.

Demonstrația era asociată cu experimentul empiric. Datele rezultate în urma experimentului erau formalizate, respectând exigențele logicii formale și, prin diferite demonstrații, se ajungea la elaborarea eșafodajului conceptual pentru o teorie științifică. Demonstrația este un atu al logicii formale. Matematizarea teoriilor științelor naturii a jucat un rol important în extinderea demonstrației de tip matematic în diferite domenii ale cercetării științifice.

Matematicianul german David Hilbert s-a angajat în căutarea unei coerențe absolute bazate pe demonstrația logicii formale. Prin distincția dintre matematică și metamatematică, și prin încercarea de a relaționa cele două domenii printr-o geometrizare a formulelor și a calculelor, Hilbert speră să găsească o procedură finită, prin care să nu obțină non-contradicții, plecând de la un număr limitat de axiome:

demonstrație

Hilbert credea că este posibil a reprezenta tot calculul matematic la un fel de configurație geometrică de formule, unde formulele sunt relaționate printr-un număr finit de relații structurale. Astfel, el spera să arate printr-o inspecție exhaustivă a proprietăților structurale ale expresiilor unui sistem că formulele contradictorii nu pot fi obținute plecându-se de la axiomele sistemului. Una din presupunerile esențiale ale programului lui Hilbert, în versiunea sa originală, era că demonstrația consistenței nu utilizează nici o procedură care să facă apel fie la un număr infinit de proprietăți structurale ale formulelor, fie la un număr infinit de operații asupra formulelor. O procedură care nu are nevoie de cele două posibilități rămâne finită. Demonstrația de consistență care înlocuiește această condiție finită este numită absolută².

Prin teoremele sale de incompletitudine, Gödel va spulbera visul lui Hilbert. Gödel determină o mutație fundamentală în cadrul epistemologiei științifice, arătând limitele interne ale oricărei demonstrații formale ce implică aritmetica:

Munca lui Gödel asupra limitelor interne ale formalizării ar fi trebuit să arate, în anii 1930, în mod decisiv, dacă un sistem axiomatic poate fi formalizat complet. Teoremele lui Gödel au condus la recunoașterea caracterului irealizabil al programului lui Hilbert de demonstrare a non-contradicției formale a matematicilor³.

descoperire

Referințe:

¹ Ali Benmakhlouf, *Démonstration (mathématique)* [*Demonstrația (matematică)*], apud Lecourt [1999], pp. 292-295; ² Nagel [1989], pp. 41-42; ³ Hottois [1989], p. 18.

A se vedea și: adevăr, axiomă, formalism.

descoperire

știința Descoperirile științifice sunt asociate cu debutul științei moderne. Galilei este acela care a dezvoltat o concepție științifică bazată pe experiment, descoperirea fiind în mod intrinsec legată de observația empirică și de capacitatea de a dezvolta o teorie pe baza logicii formale.

Descartes, în tratatul său *Discurs despre metodă*, a evidențiat trăsăturile experienței descoperirii științifice, profesând un optimism epistemologic deosebit. El credea că este posibil ca, prin observație, experiment, metodă rațională, să fie explicată logic natura tuturor existențelor.

Fizica clasică a lui Newton a fost dublată de o filosofie care va dezvolta concepția empiristă în știință. Astfel Bacon, Hume, Kant, Comte vor avea contribuții semnificative în impunerea empirismului ca un factor esențial în identificarea descoperirilor științifice. Gândirea realistă și empirică vor influența masiv înțelegerea descoperirii științifice, ca o rezultantă a experimentului și a procesului rațional discursiv. Descoperirea științifică este rezultatul unui asiduu proces de

descoperire

observație, demonstrație și verificare a rezultatelor prin experiment.

Descoperirea științifică are, de asemenea, o componentă istorică și socială. Ea apare în cadrul unui context social-istoric determinat de o anumită mentalitate. Una dintre trăsăturile acestui context vizează diviziunea cercetării și a muncii științifice. Filosoful Gaston Bachelard arată că această diviziune a muncii științifice este semnificativă, întrucât diferă de la un context la altul. De exemplu, una era această diviziune în secolul al XIX-lea și alta este astăzi.

Însă foarte multe descoperiri științifice sunt rodul unei intuiții profunde. Bineînțeles, această intuiție diferă de revelația dumnezeiască, însă este esențial a avea în vedere că marile descoperiri științifice nu sunt rodul exclusiv al unei osteneli discursive constante. Chiar dacă au existat preocupări serioase pentru rezolvarea discursivă a unor probleme, adeseori savanții găsesc soluțiile în străluciri de moment. Această manieră de a înțelege descoperirea științifică este deschisă spre taină. În această perspectivă, este redescoperită valoarea mirării, a interogațiilor existențiale, care pot constitui adevăratul resort al descoperirilor științifice.

Descoperirea științifică înțelegeaș ca rezultat exclusiv al unei logici formale eludează valoarea imaginarii în actul de cercetare științifică. De multe ori, rădăcinile profunde ale cercetării vin din străfunduri de existență și acestea îl pot conduce pe cercetător dincolo de

har

H

har

(din gr. *charis* = bunăvoință, favoare, dar)

teologie

Sfinții Părinți numesc har acea prezență-lucrare în om a lui Dumnezeu prin intermediul căreia omul se împărtășește din viața pe care Însuși Dumnezeu o trăiește. Prezența harului dumnezeiesc în lume este poate cea mai uimitoare minune, în măsura în care înțelegem astfel că Dumnezeu nu numai că există, dar Se și dăruiește prin împărtășire neîncetată omului doritor să-L întâlnească. Iar întâlnirea cu Dumnezeu prin har se face curățind inima (omul lăuntric), taină prin care omul ajunge la o adevărată vedere a lui Dumnezeu, după cum spune Însuși Hristos că „fericiți simt cei curați cu inima, că aceia vor vedea pe Dumnezeu”:

„Gândul acesta să fie în voi, care era și în Iisus Hristos.” Aceasta trebuie să fie preocuparea permanentă a creștinului: cum să-și curățească inima. Iar inima se curățește cu ajutorul harului dumnezeiesc, pentru ca mintea creștinului să se lumineze și să cugete așa cum o face Mântuitorul Hristos. Creștinul trebuie să se adâncească în cunoașterea persoanei lui Hristos, trebuie să aibă simțirea celor duhovnicești, să

har

înțeleagă cine este Hristos. Sfinții Părinți ai Bisericii ne-au prezentat prin experiența lor cine și ce este Hristos, însă n-au reușit să ni-L prezinte exact așa cum este, deoarece Hristos, ca Dumnezeu-Om, nu poate fi prezentat prin intermediul cuvântului creat. [...] Vom ajunge să facem experiența prezenței lui Hristos, dacă vom fi împlinitori fideli ai poruncilor Lui, pentru că Hristos este ascuns în poruncile Sale. Iar când creștinul ține aceste porunci și fuge de viața împotriva firii, ajunge să trăiască viața cea după fire, cea adevărată, viața fără de păcat. Iar atunci va înainta în adâncurile Duhului și va pătrunde în cunoașterea persoanei lui Hristos. Atunci se satură de dumnezeiescul har. [...] Cel dintâi scop al nostru, primul obiectiv, este de a dobândi harul, de a dobândi sfințenia. După Sfinții Părinți, sfințenia este sălășluirea permanentă a harului în inima noastră¹.

Răspunzând întrebării ucenicului său Motovilov: „Cum să practicăm în Hristos [...] virtuți [...] pentru a obține harul Sfântului Duh?”, Sfântul Serafim de Sarov îndemna, în deplină continuitate cu Tradiția Bisericii:

Negociați în același fel harul Sfântului Duh în toate [...] pe care le practicați în numele lui Hristos. Dar negociați cât mai bine aceste daruri spirituale, utilizându-le de preferință pe acelea care vă aduc cel mai mare beneficiu. Și capitalul scos din aceste minunate beneficii ale

harismă

harului depuneți-l în contul de economii al lui Dumnezeu cu taxe imateriale: nu patru sau șase la sută, ci sută la sută sau chiar infinit mai mult².

Sfântul Serafim, un fel de „capitalist” al Împărăției cerurilor, vorbește de profit. Investiția nu este în fapte bune văzute ca bune în sine, ci în Hristos, Căruia Îi dăruim faptele noastre și Întru Care profitul se măsoară în har, în participare la Împărăția cerurilor. Iată de ce Sfântul Serafim vede în cazul fecioarelor nebune din pilda celor zece fecioare nu o insuficiență a faptelor bune, ci o lipsă de ancorare a faptelor lor în har. Dramatică, întrucât

acest mod de viață, fondat în mod unic pe practicarea virtuților, fără a fi examinat într-un mod minuțios dacă ele aduc harul Sfântului Duh, și cât anume³

nu conduce către rai, afirmă sfântul. Iar cine nu adună cu Hristos, risipește.

Referințe:

¹ Efrem [2004], p. 29; ² Sf. Serafim de Sarov, p. 39; ³ *Ibidem*, p. 27.

A se vedea și: energie.

harismă

(din gr. *charisma* = binefacere, dar)

Fraților, voi sunteți trupul lui Hristos și mădulare (fiecare) în parte. Și pe unii i-a pus Dumnezeu în Biserică: întâi apostoli, al

harismă

doilea prooroci, al treilea învățători; apoi, pe cei care au darul de a face minuni; apoi darurile vindecărilor, ajutorările, cârmuirile, felurile limbilor. Oare toți sunt apostoli? Oare toți sunt prooroci? Oare toți sunt învățători? Oare toți au putere să săvârșească minuni? Oare toți au darurile vindecărilor? Oare toți vorbesc în limbi? Oare toți pot să talmăcească? Răzoniți însă la darurile cele mai bune. Și vă arăt încă o cale care le întrece pe toate: de-aș grai în limbile oamenilor și ale îngerilor, iar dragoste nu am, făcutu-m-am aramă sunătoare și chimval răsunător. Și de aș avea darul proorociei și tainele toate le-aș cunoaște, și orice știință, și de-aș avea atâta credință încât să mut și munții, iar dragoste nu am, nimic nu sunt [...] nimic nu-mi folosește (I Cor. 12, 27-31; 13, 1-5).

Biserica este trupul lui Hristos. Fiecare creștin este un membru al trupului, de care trupul întreg are nevoie spre buna lui funcționare. Nici un membru nu este de prisos, ci este neprețuit, în măsura în care, prin fiecare, se exersează o „lucrare” duhovnicească, în măsura în care fiecare corespunde unei funcționalități folositoare trupului întreg. Domnul revarsă deci în fiecare daruri personalizate, specifice, în funcție de particularitățile nevoilor de mântuire ale unei comunități, prin care un membru anume exprimă o lucrare anume a lui Dumnezeu, și nu alta. Așa cum degetul mare al unei mâini poate căra o greutate mai mare decât degetul

harismă

mic, iar împreună pot căra și mai mult și nici unul nu se simte „încurcat” de prezența celuilalt, ci, dimpotrivă, lucrând împreună, slujesc trupul întreg, după cum piciorul servește la deplasare în conlucrare cu celălalt picior, tot așa mădulele trupului care este Biserica se împlinesc în aceste slujiri unele pe altele, și toate în Hristos. Harismele Duhului Sfânt nu sunt deci aleatorii, ci precise întru Duhul Sfânt, răspunzând unei reale nevoi de mântuire, contextual:

Duhul dă o varietate de daruri și virtuți personale („Avem felurite daruri, harismata, după harul ce ni s-a dat” – Rom. 12, 6), care se exercită în lăuntru Bisericii: „După harisma pe care a primit-o fiecare, sluiți-vă de ea spre folosul tuturor, ca niște buni iconomi ai harului celui de multe feluri al lui Dumnezeu” (I Petru 4, 10). [...] Orice slujire se întemeiază pe o harismă primită în Sfintele Taine, deoarece Biserica este întemeiată în Duhul Sfânt (I Cor. 14, 35). Însă nu toate slujirile au consacrare sacerdotală și sunt primite prin hirotonie¹.

Apostolul subliniază existența liantului care mai presus de orice dar îi servește trupului întreg. Iubirea e darul, harisma supremă, premisa adevăratei sănătăți – sfințenia fiecărui mădular în parte, întrucât prin ea tot mădularul se îngrijește întâi de celelalte și apoi de sine, și în virtutea căreia Capul – Hristos – Se dăruiește trupului

harismă

întreg. Această iubire în sens de dăruire de sine întărește mădulele în sfințenia și iubirea revărsate dinspre Hristos. Iubirea, harisma prin excelență și catalizatorul celorlalte harisme, se exprimă în Biserică prin ascultarea de părintele duhovnicesc, care este în fapt ascultare de Hristos Însuși (El spune: „Cine Mă iubește, ascultă poruncile Mele”). Un stareț aghiorit contemporan afirmă:

Așa după cum subliniază Sfinții Părinți, curățirea minții vine din ascultarea duhovnicească, iar curățirea minții aduce rugăciunea curată. Și atunci, monahul sporește zi de zi; încetul cu încetul, calitatea rugăciunii sale se îmbunătățește; încet-încet, simte lucrarea harului în lăuntru său și atunci începe să primească luminarea și harismele Duhului Sfânt, atunci rugăciunea lui prinde putere și, fără doar și poate, începe să se roage pentru lumea întreagă².

Monahismul este o dedicare a vieții întregi slujirii lui Dumnezeu, în măsuri la care prezența harismelor devine, prin buna împlinire a căii alese, implicită, și se manifestă explicit, vizibil. Însă, în fapt, în sens larg, în măsura în care oamenii botezați își încredințează pe deplin viața lor lui Hristos, harismele îi primesc pe toți, fără deosebire, întrucât harismele se manifestă în orice om botezat în Hristos și care-și împlinește trăirea creștină. Este ceea ce subliniază același monah aghiorit:

minune, miracol

minune/miracol

teologie

Minunile îi cer rațiunii să accepte imposibilul. Eșecul gândirii curente, la o primă întâlnire cu minunea, este resimțit, de cele mai multe ori, ca o adevărată criză la nivelul conștiinței. Iar răspunsul omului se poate petrece fie la nivel pur rațional, logic, prin respingere/negare, respectiv printr-un proces febril de căutare, la nivel rațional, de posibile explicații într-o logică de tip cauză/efect, fie la nivel teologic, duhovnicesc, prin asumarea minunii ca veritabilă teofanie și deci depășind registrul natural de interpretare. Pentru creștin, adevărata experiență a minunii este cea duhovnicească, nu prin explicare, dată fiind imposibilitatea rațiunii de a circumscrie fenomenul cu ajutorul unor rațiuni explicabile exclusiv prin investigare de tip științific; ea presupune un act de încredere/credință într-o semnificație mai profundă decât poate fi revelat de logica obișnuită. Minunea este asemenea aisbergului: partea de la suprafață se sprijină în adâncuri pe o altă, mai mare. Cea aflată în imersiune îi este fundament celei dintâi și o explică, o susține. Iată de ce radiografierea minunilor într-o lumină a logicii naturale pare din start sortită eșecului, ca una care nu va putea, eventual, decât să pună în evidență anomalia, nefirescul (iar aici știința poate cu precizie să-și utilizeze propria competență), dar partea invizibilă a minunii, fundamentul său duhovnicesc, va rămâne inaccesibil gândirii naturale. Abordarea științifică a minunii se supune în chip necesar explicațiilor naturale:

minune, miracol

Așa cum juriștii pornesc de la prezumția de nevinovăție, știința pornește de la prezumția inexistenței minunilor. Noi nu suntem obligați să demonstrăm că nu există fenomene stranii sau neobișnuite. Trebuie demonstrat că ele există. Din acest motiv, până când nu sunt excluse în mod categoric toate explicațiile naturale, adică, de fapt, cele mai plauzibile, nu este cazul să se accepte altele, mai puțin plauzibile. [...] Misiunea științei este să selecteze cele mai plauzibile explicații și să se conformeze acestora, până când experimentul o obligă să le respingă. Acest lucru nu înseamnă că trebuie interzise încercările de a descoperi fenomene neplauzibile. Fenyman spunea: „Una dintre căile de a opri progresul științei este să permiți experimente numai în acele domenii în care toate legile au fost deja descoperite”⁴¹.

Știm că minunea nu ține numai de o depășire excepțională a cadrului natural de manifestare, ea nu este un accident, ci revelează, întâi de toate, o semnificație duhovnicească profundă. Desprinderea minunii de contextul ei duhovnicesc reprezintă o deformare a acesteia, este o lipsire a corpului minunii de adevărata sa coloană vertebrală. O explicație pur științifică a unei minuni nu este, așadar, în chip necesar imposibilă, însă propune numai o imagine intelectuală, limitativă, a ceva infinit mai complex, al cărui fond scapă înțelegerii curente și care ține de lucrarea harului. De exemplu, o analiză de tip

minune, miracol

anatomo-fiziologic a sentimentului de iubire pe care-l trăiește o persoană l-ar putea lega pe acesta de o funcție a hipotalamusului sau ar pune în evidență o eventuală modificare hormonală, în timp ce o analiză psihologică va investiga prin prisma trăirilor emoționale și intelectuale și ar putea vorbi despre un univers interior, cu o dinamică proprie. Cu atât mai mult o analiză duhovnicească va revela repere care țin de Duh, și nu de natural. E limpede că „lumina” în care este „radiografiat” fenomenul determină în mod decisiv calitatea și tipul radiografiei. Or, în perspectiva vieții în Hristos, lumea, așa cum ni se descoperă ea în lumina harului, este o lume în care minunea are consistență reală și ține de firesc, întrucât firescul autentic nu este cel al legilor unei naturi pervertite de intrarea păcatului în lume, ci firescul duhovniciei, care are putere asupra tuturor, fiind lucrarea cuvântului creator al lui Dumnezeu în lume. Duhovnicescul are putere asupra naturalului, suprafirescul guvernează firescul. Acest suprafiresc, după cum ne descoperă teologia, este, de fapt, ordinea profundă a lumii ca expresie a lucrării continue a lui Dumnezeu în lume.

Creștinismul este un mod de trăire prin excelență „minunat”, cu alte cuvinte permanent structurat de minunea perpetuă pe care Dumnezeu o face cu omul în vederea mântuirii lui. Creștinismul e o întrupare a minunii în lumea noastră căzută. Știind însă neputința firii omenеști de a se deschide prezenței

minune, miracol

divine, ca urmare a intrării păcatului în lume, Hristos propovăduiește însoțindu-Și cuvântul (el însuși o minune în sine, ca unul care-i aduce omului har, mântuire) de gesturi, de minuni. Rațiunea ultimă a minunilor este departe de un eventual spectacol al ineditului, ea nu se situează la nivelul legilor naturale, depășite sau nu în mod excepțional – și aici ar fi de competența științei să certifice excepțiile, anomaliile. Rațiunea ultimă a minunii stă în Dumnezeu, minunea este un semn de prezență personală, este teofanie. Prin eventuala excepție declanșată la nivelul legilor fizice, Dumnezeu nu face decât să ofere un răspuns iubitor unor profunde nevoi umane, esențială fiind transformarea interioară, convertirea sufletului.

Minunile făcute de ucenicii lui Hristos, cu puterea dăruită de El, adevăratul săvârșitor:

Iar celor ce vor crede, le vor urma aceste semne: în numele Meu, demoni vor izgoni, în limbi noi vor grăi, șerpi de vor lua în mână și chiar ceva dătător de moarte de vor bea nu-i va vătăma, peste cei bolnavi își vor pune mâinile și se vor face sănătoși (Marcu 16, 17-18)

sunt împliniri ale credinței în El. Sunt semne prin care Dumnezeu trezește realitatea lăuntrică a sufletelor, desprinde privirea de teluric, orientând-o către Împărăția cerurilor. „Iudeii cer semne, iar elinii caută înțelepciune”, observă Sfântul Apostol Pavel (I Corinteni 1, 22), purtând în mijlocul poporului iudeu

minune, miracol

Evanghelia și amintind, nu fără o undă de reproș, remarca Mântuitorului: „Dacă nu veți vedea semne și minuni, nu veți crede” (Ioan 4, 48). Minunile devin astfel adevărate, acreditate, semne ale dumnezeirii în mijlocul unor oameni care se ce-reau treziți pornindu-se de la realitatea concretă a simțurilor:

Iisus Nazarineanul, bărbat adevărat între voi de Dumnezeu prin puteri, prin minuni și semne pe care le-a făcut prin El Dumnezeu în mijlocul vostru (Fapte 2, 22),

astfel Îl prezintă Petru pe Hristos mulțimii, în ziua Pogorârii Duhului Sfânt. Harul se pogoară și asupra ucenicilor Săi:

și tot sufletul era cuprins de teamă, căci multe minuni și semne se făceau în Ierusalim prin apostoli (Fapte 2, 43),

dându-le putere să-L mărturisească:

Și acum, Doamne – cer apostolii – caută spre amenințările lor și dă-le robilor Tăi să grăiască cuvântul Tău cu toată îndrăzneala, întinzând dreapta Ta spre vindecare și săvârșind semne și minuni, prin numele Sfântului Tău Fiu Iisus (Fapte 4, 29-30).

Efectul cererii lor este imediat:

Și pe când se rugau ei astfel, s-a cutremurat locul în care erau adunați și s-au umplut toți de Duhul Sfânt și grăiau cu îndrăzneală cuvântul lui Dumnezeu (Fapte 4, 31).

minune, miracol

Dacă, într-o cheie științifică de lectură, cineva ar putea fi interesat de evenimentul fizic produs, cutremurul, în cheie de lectură duhovnicească, acesta nu poate constitui decât ceva auxiliar. Fundamentală era transformarea interioară produsă în sufletele ucenicilor, cutremurarea slăbiciunii lor, întărirea spre mărturisirea lui Hristos ca urmare a experienței interioare a harului Duhului Sfânt².

Pentru creștin, cea mai mare minune este lucrarea harului lui Dumnezeu în lume, în oameni, în natură, prin care întreaga creație gustă putere de viață, tinzând a intra pe făgașul normalității acelei „noi fizici a trupului înviat al lui Hristos”, după cum afirmă teologul francez Olivier Clément. Minune este însăși viața, faptul că trăim, că existăm, că ne putem bucura de darurile lui Dumnezeu Care ne iubește, care susține lumea; toate energiile lui Dumnezeu sunt necreate și în toată creația este săvârșit un miracol continuu, ca și coerență, ca și conservare, ca și providență a lui Dumnezeu, spune monahul Theoklitos din Mănăstirea Dionisiu de la Sfântul Munte Athos. Descoperirea acestei minuni perpetue devine posibilă însă numai prin curățarea ochilor inimii de mazăga păcatului. Minunea e rezultat al rugăciunii și semn al intervenției divine, prin care omul deschide ochii către fundamentul duhovnicesc al realității. Prin ea, ochii spirituali întrezăresc adâncul și o profundă schimbare are loc în structura ființei umane. Mersul pe mare al lui Petru, învierea din morți,

minune, miracol

trecerea prin ușile încuiate, postul de patruzeci de zile al lui Hristos, vindecările – toate acestea nu fac decât să arate acel real profund, miezul lucrurilor, care ține de duhovnicesc și care le structurează dinlăuntru lor. Iar această realitate se arată inteligibilă prin ochii credinței, într-o cheie de raționalitate articulată și deci deslușibilă prin lucrarea harului dumnezeiesc. Harul odihnește în omul care-și vede propriul păcat, care se îngrijește de neputințele sale. Conștiința păcatului face ca harul să vină să locuiască în om, și atunci omul însuși devine cea mai mare minune: Dumnezeu cel netrupesc Se odihnește ca prezență în el și Se arată prin el lumii întregi. Vederea omului purtător de Dumnezeu este vedere a lui Dumnezeu în om și aceasta este cea mai mare minune. Părinții Bisericii au perceput lumea într-o continuă și minunată radiere teofanică. Sensul minunii este unul duhovnicesc, pentru că, departe de a fi un accident la nivelul legilor naturale (acestea sunt descrieri rațional-omenești ale unui comportament fenomenal, care, în fondul său, este expresia împlinirii unor rațiuni dumnezeiești), Îl descoperă pe Creator. Prin minuni sau, mai precis, prin continua Sa minune, Dumnezeu îi (re-)dăruiește lumii dinamismul său original și deopotrivă eshatologic, devenire întru „cer nou și pământ nou”, prin care omul se împărtășește din viața Creatorului său.

Referințe:

¹ Migdal [1989], pp. 29-30; ² Leni-Ionescu [2007], pp. 337-339.

mistagogie

A se vedea și: har, irațional.

mistagogie

(din gr. *mystagogia* = inițiere în mistere)

teologie

Mărturisesc că nu voi spune toate cele descoperite de acel bătrân în chip tainic [este vorba de Sfântul Dionisie Areopagitul – n.n.]; nici cele spuse, cum au fost înțelese și înfățișate de el. Căci acela, pe lângă că era [...] dascăl a toată învățătura, prin bogăția virtuții și prin osteneala îndelungată și pricepută cu cele dumnezeiești, se făcuse slobod de lanțurile materiei și de închipuirile ei. Ca urmare, avea mintea luminată de razele dumnezeiești și, de aceea, în stare să vadă îndată cele ce nu se văd de cei mulți. [...] Eu voi înfățișa numai câte păstrez în amintire și câte pot să înțeleg, în chip mai întunecos, dar cu eolavie, prin harul lui Dumnezeu, care luminează cele întunecoase¹.

Este mărturia Sfântului Maxim Mărturisitorul, în prefața *Mistagogiei* sale, referitoare la felul în care ținea să le înfățișeze altora cele primite ca înțelegere din partea lui Dumnezeu prin propria sa experiență, respectiv ca urmare a predaniei Părinților celor învățați de Dumnezeu prin viața de rugăciune. Mărturia creștină este, prin excelență, aceea a unei experiențe făcute posibile prin harul dumnezeiesc, iar condiția înțelegerii este aceea a curățirii inimii. Cel învățat în tainele lui Dumnezeu este învățat nu atât printr-un fel de gnoză de tipul inițierii în cunoștințe, accesibilă, de